

KOMILXON BOKIYEV,

*O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyi
tayanach doktoranti*

HUVAYDO HAYOTI VA IJODI HAQIDA BA'ZI MULOHAZALAR

Annotatsiya: Maqolada XVIII asrning boshlari Farg'ona vodiysidagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayoti va o'zbek mumtoz adabiyotining vakillaridan biri Xojanazar G'oyibnazar o'g'li Huvaydo hayoti va ijodiga oid yangi ma'lumotlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Biografiya, biografik metod, manba, adabiy meros, adabiy portret, ilmiy-ommalashgan maqola, metodologiya, xronologiya, ijodkor psixologiyasi, hadis, muhaddis.

Abstract: This article examines the views of scholars about the socio-political and cultural life in Ferghana Valley at the turn of the 18th century. New information about the life and work of Khojanazar Goyibnazar ogli (the son of) Huvaydo who was the one of the representatives of classic Uzbek literature was analyzed too.

Key words: Biography, biographical method, source, literary heritage, literary portrait, popular scientific article, methodology, chronology, creative psychology, Hadith, muhaddis (Hadith narrator).

Huvaydoning biografiyasi (tarjimai holi) haqida juda kam ma'lumotlar saqlanib qolgan. Adabiyotshunos olimlardan V.Zohidov, V.Abdullayev, R.Orzibekov, T.Jalolov, S.G'aniyeva, B.Qosimov, N.Jumaxo'ja, A.Xudayberdiyevlar ba'zi manbalarga tayanib o'z ilmiy qarashlarini ilgari surgan. Bulardan tashqari, faylasuf olim Q.Ro'zmatzoda ham Huvaydoning biografiyasi haqida o'zining ilmiy qarashlarini bayon qilgan. 2011-yil "Rohati dil" va "Ibrohim Adham" dostonlarini nashr qilgan va nashrga yozilgan so'z boshi o'rnidagi "Huvaydoning ishq falsafasi" maqolasida shoir ijodi haqida qimmatli ma'lumotlarni keltirgan. Shoirning biografiyasi haqidagi ma'lumotlarning bizgacha mukammal holatda yetib kelmasligining ob'yektiv va sub'yektiv sabablari bor. Chunki bu davrda Farg'onadagi siyosiy hokimiyatda beqarorlik hukmronlik qilgan. Yozilgan ba'zi bir ma'lumotlar yo'qolib ketgan bo'lishi ham mumkin. Xojanazar G'oyibnazar o'g'li Huvaydo yashagan davr 1804-1880-yillar oralig'iga to'g'ri keladi. Bu davrda Qo'qon xonligini ming urug'iga mansub Shohruhbiy ibn Ashur Muhammad (1709 yil) tashkil qildi. Shoir hayotining oxirigacha 9 ta xon hukmronlik qildi. Mana shulardan ko'rinib turibdiki, vaziyat bir muncha beqaror bo'lgan. O'sha davrdagi Farg'onaning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayoti haqida muarrix Bahodir Eshovning "Qo'qon xonligi (katta maqola)"sida quyidagicha ma'lumot beradi:

"XVIII asrning boshlarida Farg'ona vodiysida shakllangan yangi davlat – Qo'qon xonligiga mahalliy aholi vakillari bo'lgan **ming urug'i** asos soldi. Chunonchi, XVII asrning oxiri – XVIII asr boshlarida ashtarxoniylarning siyosiy va ijtimoiy hayotida yuz bergan tushkunlik, Farg'ona vodiysi iqtisodiy mustaqilligining o'sishi hamda 1704-yilda Chodak xo'jalarining isyon ko'tarib, Farg'onaning bir qismini egallashi bunga shart-sharoit yaratib berdi. Ammo Farg'onaning shimoli va shimoli – g'arbidagi Koson, Asht, Chodak hududlari xo'jalar qo'l ostida bo'lsa-da, ular mustaqil davlatga asos sola olmadilar."¹

¹ <https://shosh.uz/qoqon-honligi-katta-maqola/>

Muarrix maqolasidagi davlatchilik va boshqaruv haqida qarashlari bizning yuqoridagi Fargʻona vodiysi toʻgʻrisidagi fikrlarimizni tasdiqlaydi. Endi asosiy maqsadimiz boʻlgan shoir biografiyasi haqidagi olimlarning qarashlariga qaytamiz. Taniqli adabiyotshunos olim Bahodir Karimov ijodkor biografiyasi va biografik metod haqida oʻzining “Adabiyotshunoslik metodologiyasi” kitobida quyidagicha keltirgan:

“Badiiy ijod mohiyatini, ijodkor psixologiyasini, badiiy asar ildizlarini ochishda biografik metod muhim ahamiyat kasb etadi. Bu metodni tarjimai holdan iborat tarzida sodda tushunmaslik kerak. Zotan, biografik metod ijodkor tarjimai holining oddiy xronologik tavsif va tasnifi emas; yozuvchining tugʻilgan yili, yashagan joyi yoki muhiti, asarlarining yozilgan yili va, nihoyat, ijodkorning vafot etgan yili – bularning bari biografik maʼlumotlar hisoblanadi.

Biografik metod esa yozuvchi va badiiy asar juftligiga asoslanadi. Ijodkorning shaxsiy hayotiga, yashagan muhitiga, ruhiy-psixologik holatiga, shaxsiy qiziqishlariga, asarni yozishga turtki bergan ilhom faktorlariga, ijodkor laboratoriyasiga va shu kabi qator tarixiy-individual masalalarga jiddiy eʼtibor beradi. “Biografik metod adabiyotni shunday oʻrganish usuliki, bunda yozuvchi biografiyasi va shaxsiyatiga badiiy ijodining asosiy belgilovchi momenti tarzida qaraladi”[2;14].

Huvaydoning tugʻilishi haqidagi maʼlumotlarni Qodirqul Roʻzmatzoda 1906-yil Toshkentdagi V.M. Ilin litografiyasida nashr qilingan “Kitobi Eshon Huvaydoyi Chimyoniy maa Rohati dil fiy al-xoshiya” kitobitning 174-175-sahifalardagi maʼlumotlarga asoslangan holda eʼlon qildi.

“Oftobi tobon, falaki hidoyat, mehtari vohid, duraxshon sipehri, jalolat va sarvari Hidoyatulloh xojam, yaʼni janobi hazrati Ofoq Xojam nafsi mutabarruklari eshoni Huvaydo otalari Gʻo-yibnazar soʻfiygʻa joriy boʻlib, bayt:

Sening naslingdin aslo qutbu avtod oʻlmasun kanda,

Charogʻing oʻchmasun olamda to roʻzi jozo soʻfim –

deb, holati istigʻroqda joriy boʻlib: “Sandin farzand tavallud qilsa, otini Xojamnazar qoʻy, mani nazarim andadur”, deb iltifoti bagʻoyat qilib, ul janob oʻgʻillari hazrati Xojam Poshsho nazar va nafaslarini topib, Huvaydo laqab boʻlib, humoyun xosiyat fayzi inoyatlarini topgʻon sabab muncha fayzi suxanni Alloh taolo ato qildi.[3]”

Qodirqul Roʻzimatzoda shoirning ijodidan kelib chiqib uni malomatiya tariqatiga mansub, degan fikrni ilgari suradi. Olimning fikriga biz ham qoʻshilamiz. Sababi shoir ijodida malomatiylarga xos boʻlgan unsurlar bor. Jamiyatning har bir kamchiligini oʻziniki, deb biladi. Fargʻona vodiysidagi siyosiy kurashlar jamiyat hayotiga oʻz taʼsiri oʻtkazgan edi. Notinchlik sharoitda yashayotgan xalqning turmush tarzi achinarli ahvolda boʻlgan. Chunki XVII asrdan toki Qoʻqon xonligi tashkil topib mustahkamlanmaguncha Fargʻonda siyosiy porakandalik hukmronlik qilgan. Yuqoridagilardan tashqari, A.Musayevning “Fargʻona vodiysining XVII asr birinchi yarmidagi tarixi tadqiqotchilar nazarida” maqolasi ham Fargʻona vodiysi ijtimoiy-siyosiy ahvoli haqida manbalarga tayangan holda keng maʼlumotlar keltirilgan.

Ijodkor biografiyasini oʻrganishda eʼtibor qaratiladigan narsalardan yana biri “yashagan joyi yoki muhiti”. Huvaydo yashagan muhit faqat siyosiy boʻhronlardan iborat edi. Shoir qalbida malomatiylikning paydo boʻlishiga mazkur siyosiy vaziyatlar ham taʼsir koʻrsatgan, deb oʻylaymiz. Chunki shoir “Rohati dil” dostonidagi bir hikoyatda bir ilonni Alloh taolo nobakor qavmni halok qilish uchun yuborganini zikr qilgan. Aslida ilon tasodifan Basra shahrining bozoriga qanoti sinib qulaydi. Iloning qanoti sinishiga sabab xudodan qoʻrqmaydigan bir shum odamning nazari tushishi sabab boʻlgan. Ilondan qoʻrqqan xalq shaharni tark etmoqchi boʻlishadi. Baʼzi odamlar Basradagi pri komil Hasan Basriy r.a. murojaat qilishadi. Hasan basriy ilon bilan muloqatga kirishib uning nima sababda bu yerda ekanligini soʻraydi hamda ilon pirga Alloh taolodan haqqiga duo

qilishini so'raydi. Agarda qanoti tuzalsa, ketishini ma'lum qiladi. Hikoyatdagi ba'zi baytlarni keltirishni lozim ko'rdik:

*“Mani bilsang farishtai g‘azabman,
Yiqildim ushbu yerga bul sabab man:
Bor ermish kun chiqorda bir vildoyat
Alarg‘a sol dedi Tangri halokat.
Halokat etmakka anda borur erdim,
Bu yerga nogohon tutshti guzorum.
Chiqib turgon ekon bir benamozi
Xudo notars bar ru jurm sozi.
Mango tegdi aning shumi bo‘lib tir
Qanotim sindi munda tushtum, ey pir. [4:47]*

Huvaydo o‘zi yashayotgan jamiyatda shaxsni ham jamiyatni ham malomat qilish orqali tanqidiy ko‘z bilan qaraydi. Sodir bo‘layotgan voqea-hodisotlarda hammaning hissasi borligini alohida jamiyatga uqtirishga harakat qilgan. Qodirqul Ro‘zmatzodaning Huvaydo ijodi haqidagi ilmiy qarashlariga diqqat qaratamiz:

“Huvaydo tasavvuf g‘oyalarini targ‘ib etishda malomatiya tarqitadi g‘oyalaridan o‘rinli foydalandi va bu bilan o‘z salafilaridan ancha ilgari ketdi: zamondoshlarining kamchilik va nuqsonlarini, ayb va gunohlarini o‘zining shaxsiy kamchiliklari sifatida fosh etdi. Ayni vaqtda ahli ummiy(avom) o‘rtasidagi islom dini ta’limotini, hadis hikmatlarini ibratli diniy rivoyat va hikoyatlar orqali targ‘ib qilishga, ularning diniy bilim va saviyasini ko‘tarishga, shariat ahkomlarini sodda va tushunarli tilda bayon etishga, odamlar o‘rtasidagi munosabatlarni takomillashtirishga harakat qiladi.”[5:5-6]

Malomatiya tariqati haqida ma'lumotlar ilm ahlining o‘rtasida keng tarqalmagan. Fariddin Attorning “Tazkiratul avliyo” asarida Ahmad Qissorni malomatlikni o‘ziga qabul qilgani va Nishopur ichiga yoyganini yozadi. Zamonaviy tadqiqotchilardan eronlik Aliasg‘ar Xalabiy ijodida ba’zi ma’lumotar bor. Huvaydo ijodining malomatiya tariqati yuzasida ilmiy o‘rganilishi adabiyotimiz uchun ham qaysiki ma’noda yangilik hisoblanadi.

Adabiyotshunos olim Rahmonqul Orzibekovning 2006-yil Toshkentdagi “O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti” tomonidan nashr qilingan “O‘zbek adabiyoti tarixi XVII– XIX (I yarmi) asrlar o‘quv qo‘llanmasida shoir biografiyasiga oid ma’lumotlar mavjud.

“Xojanazar G‘oyibnazar o‘g‘li Huvaydo XVIII asr o‘zbek adabiyotining Farg‘ona vodiysida yashab, ijod etgan eng yirik va mashhur vakillaridan biridir. Uning lirik va epik asarlari shoir yashagan davrda ham, undan keyin ham ancha shuhrat yoydi, ko‘p iste’dodli shoirlar ijodiga ta’sir ko‘rsatib keldi. O‘zbek adabiyotining hatto hozirgi zamon avlodlari vakillari – Hamid Olimjon, Charxiy, Habibiy, Chustiy, Vosit Sa’dulla, Erkin Vohidov, To‘lan Nizom kabi iste’dodli namoyandalari ijodi ham Huvaydo merosi ta’siridan xoli emas.

Adabiy merosining o‘rganilishi tarixi. Sho‘rolar mafkurasining salbiy ta’siri tufayli XX asring turli yillarida yaratilgan ayrim ishlar tarkibida, alohida yozilgan ilmiy-ommabop maqolalarda Huvaydoning boy falsafiy ruhiy dunyosiga, shoirlik mahoratiga biryoqlama baho berish, asarlarining tub mohiyati xususida atroflicha fikr yuritmaslik mayllari sezilib turdi. XX asring 60 – yillaridan boshlab adabiyotshunoslikda uning merosini kengroq tadqiq etish davri boshlandi, deyish mumkin. Shu yillari adabiy merosimizning yirik bilimdonlari va tadqiqotchilari sanalmish

akademiklar V.Zohidov, V.Abdullayev, talantli olimlar To'xtasin Jalolov, Suyima G'aniyevaning Huvaydo ijodiga bag'ishlangan ilmiy ishlari e'lon qilindi.

“O'zbek adabiyoti tarixi” besh tomligining uchinchi tomida (1978) V.Abdullayev va R.Orzibekovning Huvaydoga bag'ishlangan adabiy portreti chop etildi. Tadqiqotchi Abdusalom Xudoyberdiyev shoir haqida nomzodlik dissertasiyasi yoqladi va bir qancha ilmiy, ilmiy-ommabop maqolalar e'lon qildi. Huvaydo adabiy merosini o'rganishga qiziqish davom etmoqda. Keyingi yillari uning “Rohati dil”, “Ibrohim Adham” qissalari, “Devon”i va ular nashri bilan bog'liq fikrlar e'lon qilindi.”[6]

Ijodkorning asarlari haqidagi ma'lumotlar ham uning biografiyasini oydinlashtirishda yordam beradi. Shoiridan qolgan adabiy meros haqida adabiyotshunos olim Nusratilla Jumaxo'ja quyidagicha yozadi:

“Shoirning merosi: Huvaydoning keyingi avlodlaridan Mavlaviy Sirojii, Samarbonu, Salohiddin Soqib kabi sohibidevon shoirlar yetishib chiqqan. Shulardan Soqib bobosi asalarini jamlab, mukammal bir devon holiga keltirgan. U qayta-qayta ko'chirilgan. Devonga shoirning 351 g'azali, 28 ruboiysi, 41 to'rtligi, 3 muxammasi, 1 musaddasi, 1 musammani, 1 mustazodi, 3 masnaviysi va “Rohati dil” dostoni kiritilgan.”[7]

Xullas, Sho'rolar davrida Huvaydo ijodiga diniy bir shoir sifatida bir yoqlama baho berilgan. Huvaydo biografiyasi haqida gap borganda baqudrati hol ochishga harakat qilindi. Manbalar, tadqiqotlar, darslik, o'quv-qo'llanma va maqolalarga tayanildi. Biografik metod prinsiplariga amal qildik. Huvaydo yashagan davr tarixi adabiy muhiti o'rganildi. Shoir oilasi va ustozlari bilan qilgan suhbatlari ham inobatga olindi. Biografik yondashuvimizdan ma'lum bo'ldiki, shoir ijodini monografik reja asosida keng qamrovda o'rganishni taqozo qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. <https://shosh.uz/qoqon-honligi-katta-maqola>.
2. Karimov B. *Adabiyotshunoslik metodologiyasi*. – Toshkent: Muharrir, 2011. – B. 88.
3. Huvaydo. *Rohati dil, Ibrohim Adham. Tabdil qiluvchi, nashrga tayyorlovchi va so'z boshi muallifi Ro'zmatzoda Q.* – Toshkent. Navro'z, – B. 259.
4. Huvaydo. *Rohati dil. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, Toshkent. 1994.* – B. 119 b. (Nashrga tayyorlovchilar: S. Hasanov, N. Juvanmardiyeva. So'z boshi muallifi S. Hasanov).
5. Huvaydo. *Rohati dil, Ibrohim Adham. Tabdil qiluvchi, nashrga tayyorlovchi va so'z boshi muallifi Ro'zmatzoda Q.* – Toshkent. Navro'z, – B. 259.
6. Orzibekov R. “O'zbek adabiyoti tari XVII – XIX (I asr yarmi) asrlar. “O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti”, Toshkent: 2006. – B 114.
7. Jumaxo'ja N. *O'zbek adabiyoti tarixi*. Noshir, Toshkent. 2019. – B. 432.

